

A nyelvi leírás határmezsgyéjén: társadalomtudomány vagy természettudomány?*

A nyelvi hiány fogalmának (fogalomkörének?) számos interpretációja lehetséges. A rendelkezésemre álló szűkre szabott időben azt szeretném megmutatni, hogy milyen *e l v i* (= tudományos) hiány jellemzi — hiszen valaminek a hiánya is lehet minőségi paraméter — a nyelvi leírást, másképpen: miért nem tekinthetjük *a d e k v á t n a k* a természetes nyelvek eddigi leírási kísérleteit.

Előadásom címe önmagáért beszél: a nyelvi leírás története napjainkig társadalomtudománynak vagy természettudománynak tekinthető-e, pontosabban: vannak-e olyan nyelvelméletek, amelyek a nyelvi leírást a természettudomány szférájába sorolják. Amellett fogok érvelni, hogy a nyelv *a d e k v á t* leírása csak a természettudomány eszközeivel, módszereivel lehetséges. Az általam megfogalmazott és követelt szigorú értelemben véve a nyelvtudomány egész eddigi története nem volt képes átlépni a címben jelzett határmezsgyét: a nyelvi leírás az ókortól napjainkig társadalomtudománynak tekinthető.

A XX. század nyelvtudományának második felét uraló generatív nyelvészet a nyelvtudomány kognitív fordulatáról beszél („kognitív fordulat a generatív elméleten belül”), és magáról azt állítja, hogy természettudomány. É. KISS KATALIN szerint: „A nyelvtudomány a generatív nyelvészetet megelőzően egyértelműen társadalomtudománynak minősült. E besorolás többek között annak következménye, ahogyan a hagyományos nyelvtudomány tárgyát definiálta. A generatív nyelvészet előtt a nyelvtudomány tárgya a nyelv

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén 2002. április 30-án.

mint elvont társadalmi képződmény; például a hagyományos magyar nyelvészet tárgya a magyar nyelv mint a magyar nyelvű irodalmi alkotásokban vagy a magyar beszélők megnyilatkozásaiban hozzáférhető absztrakt létező. A generatív nyelvészet tárgya ezzel szemben az emberi egyén anyanyelvtudása. E tudás a generatív elmélet feltételezése szerint biológiai entitás: bizonyos agyi struktúrák meghatározott működése. Minthogy a generatív nyelvészet tárgya konkrét, biológiailag meghatározott létező, a generatív nyelvészet természettudomány. Továbbá, ha a tudással, a tudás mibenlétével, a tudás használatával foglalkozó tudományok kognitív tudományok, a generatív nyelvészet elsősorban kognitív tudomány.” (É. KISS KATALIN, A generatív nyelvészet mint kognitív tudomány. In: PLÉH CSABA és GYÓRI MIKLÓS szerk., A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása. Pólya Kiadó, Bp., 1998. 23.) Itt és most nem feladatomban a generatív nyelvvelmélettel való opponálás. Ugyan nem tartom magam generatív szemléletű nyelvésznek, mégis úgy gondolom, hogy míg a hagyományos leíró nyelvészet pusztán deskriptív és preskriptív indíttatású, a generatív nyelvészet kimondott célja a magyar ázat; ebben az értelemben tehát mélyebbre kíván hatolni, mint a hagyományos nyelvészet: nem elégszik meg a nyelvnek mint jelenségnek a leírásával, a jelenség mögött a „lényegét” szándékozik láttatni. Tekinthesse-e azonban a generatív nyelvészet természettudománynak? Azaz, képes-e a nyelvet mint „konkrét, biológiailag meghatározott létezőt” a természettudomány eszközeivel, módszereivel leírni? Én úgy látom, hogy a generatív nyelvészet helyesen ismeri fel a nyelv valóságának mibenlétét, de leírási lehetőségei nem természettudományosak. Hogyan határozhatnánk meg a nyelv természettudományos igényű leírását ebben a polémiában: a nyelvnek mint „biológiai entitásnak”, mint „bizonyos agyi struktúrák meghatározott működésének” feltárása a fizika, a kémia, a biológia eszközeivel, az agyszövetnek mint élő anyagnak a leírása, különös tekintettel a beszélő nyelvi képességére. Könnyen beláthatjuk, hogy a generatív nyelvelírásban, tehát a konkrét elemzésekben nyomát sem találjuk annak, hogy a „biológiai entitás” anyagi folyamatai anyagszerűségükben hogyan jellemezhetők.

Meg kell jegyeznem, hogy a nyelvtudomány történetében találunk nem is egy olyan nyelvvelméletet, amely önmagát természettudományként definiálta. Például az ógrammatikus August Schleicher nézetei a nyelvtudomány tudományos besorolását illetően nem különböznek a generatív nyelvészet megítélésétől: „Die Sprachen sind Naturorganismen, die, ohne vom Willen des Menschen bestimmbar zu sein, entstanden, nach bestimmten Gesetzen wuchsen und sich entwickelten und wiederum altern und absterben; auch ihnen ist jene Reihe von Erscheinungen eigen, die man unter dem Namen »Leben« zu verstehen pflegt. Die Glottik, die Wissenschaft der Sprache, ist demnach eine Naturwissenschaft; ihre Methode ist im ganzen und allgemeinen dieselbe wie die der übrigen Naturwissenschaften.” [A nyelvek élő szervezetek, amelyek az emberi akarattól függetlenül jöttek létre, meghatározott törvények szerint növekedtek és fejlődtek, majd elöregednek és elhalnak; nekik is sajátjuk a jelenségeknek azon sora, amelyeket az „élet” elnevezésen szoktunk érteni. A glottológia, a nyelvről szóló tudomány ezért a természettudomány egy fajtája; módszere egészében véve ugyanaz, mint a többi természettudományé.] (AUGUST SCHLEICHER, Die Darwinsche Theorie und die Sprachwissenschaft. Idézi H. Arens, in: Sprachwissenschaft. Der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart. Verlag Karl Alber, Freiburg/München, 1969. 259. A magyar fordítást Gecső Tamás készítette.) Az újgrammatikusok szerint a nyelv képzetsoportok, képzettársítások, asszociációk összessége, a pszichikai folyamatok az egyén tudatában (= az agyban) zajlanak le. F. DE SAUSSURE az asszociatív viszonyok kifejtésekor így ír: „Látjuk, hogy ezek a koordinációk egészen másfélék, mint az előbbieik [mármint a szintagmatikus viszonyok — G. T.]. Nem a kiterjedésen alapulnak; székhelyük az agyban van [kiemelés tőlem — G. T.];

annak a belső készletnek a részei, amely a nyelvet minden egyén tudatában alkotja.” (F. DE SAUSSURE, Bevezetés az általános nyelvészetbe. Bp., 1967. 157.) A generatív nyelvészetet megelőző nyelvtudomány számára tehát evidencia a nyelv biológiai létezése.

Én is úgy gondolom, hogy a valóban tudományos igényű nyelvleírás tárgya a nyelv mint konkrét, biológiailag meghatározott létező. Azonban a generatív nyelvészetre is igaz, hogy a nyelvleírásnak a nyersanyaga a *parole*: egy tetszőleges példamondat strukturális leírása nem azonos annak az agyi tevékenységnek a leírásával, ami végbemegy a beszélő agyában akkor, amikor, úgymond, generálja az adott mondatot. Mi más is lehetne a generatív nyelvészet leírásának tárgya, ha nem a *parole*? A kérdés csak az, hogy lehet-e, és ha lehet, milyen valószínűséggel lehet a *parole*-jelenségekben a *langue* mibenlétére következtetni, azaz: a nyelvleírás generatív modellje, gondolok itt elsősorban N. CHOMSKY Minimalista Programjára, mennyiben tekinthető az agyműködés adekvát ábrázolásának? Még jelentősebbnek érezzük a problémát, ha az első nyelv (az anyanyelv) elsajátításának folyamatát kívánjuk leírni. A generatív nyelvészet álláspontját így fogalmazza meg É. KISS KATALIN: „Ami az anyanyelvtudás mibenlétét illeti, a mai generatív elmélet szerint az anyanyelvtudás univerzális elvek és megszorítások komputációs rendszere. Arra a kérdésre, hogyan alakul ki az ember anyanyelvtudása, a felelet: az anyanyelvtudás lényegét adó univerzális elvek és megszorítások *genetikusan adottak* [kiemelés tőlem — G. T.]; azonban nyitott paramétereik is vannak, melyeket a gyerekek az anyanyelv-elsajátítás során, a hallott nyelvi tények alapján kell rögzítenie. Az anyanyelvtudás kiinduló állapotában tehát univerzális elvek és megszorítások meghatározta választási lehetőségek rendszere. A nyelvsajátítás maga a választási lehetőségek közötti döntések sorozata.” (É. KISS KATALIN i. m. 38—9). Úgy gondolom, hogy a fenti idézetnek van egy olyan állítása, amely sok nyelvész számára legalábbis meghökkenítő. Az anyanyelvtudásnak az állítás szerint van egy olyan (kiinduló) állapota, másképpen: van egy olyan komponense, amely nemhogy a születés, hanem a *fogantatás pillanatában* már jelen van, tehát *eleve adott* a leendő újszülött ember számára. Ez bizony azt jelenti, hogy az univerzális elveket és megszorításokat hordozó „nyelvi gént” vagy „nyelvi géneket” a megtermékenyített petesejtben kellene vizsgálni — kétségkívül a biológia, a fizika, a kémia eszközeivel; ez pedig valóban természettudomány.

Vannak-e egyáltalán univerzális elvek? Vannak. Ilyen például a Structure Dependence Principle (a szerkezetfüggőség elve). A kérdés csak az, hogy egy ilyen elv *genetikusan* adott-e, avagy a gyerek az anyanyelv-elsajátítás során, a hallott nyelvi tények alapján rögzíti, hogyan helyes/jólformált egy szerkezet/mondat előállítása. Amire én gondolok: az univerzális elvek valójában univerzális paraméterek, azaz, a gyerek az anyanyelv-elsajátítás során, bármely természetes nyelv hallott nyelvi tényei alapján rögzíti például a mondatok szerkezeti jólformáltságának szerkezetfüggőségi feltételeit. Vannak tehát univerzális és nyelvspecifikus paraméterek; az univerzális paraméterek azonban éppúgy elsajátítandók, mint a nyelvspecifikus paraméterek. Egy hasonlattal élve: az építőmester számára nem eleve adottak egy ház megépíthetőségének „szerkezetfüggőségi” elvei (az alap, a földszint, az emelet és a tetőszerkezet egymáshoz való viszonya): a házépítés szakma, amit meg kell tanulni. Ugyanakkor ez a tanulás determinált: a fizikai valóság törvényszerűségei diktálják a ház elemeinek strukturálhatóságát. A fenti gondolatmenetet a nyelvre vetítve: például mind az angolban, mind a magyarban megtalálható a szerkezeti homonímia jelensége. *A the shooting of the hunters/a vadászok lövése* típusú nominalizáció szerkezetfüggő. Kérdés azonban, hogy egy ilyen típusú nominalizációnak a generálhatósága vagy interpretálhatósága kapcsolatba hozható-e azzal a hipotézissel, hogy az angol vagy a magyar beszélő számára a szerkezetfüggőség elve *genetikusan* adott. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy az anyanyelv-elsajátítás során a *the hunters shoot — they*

shoot the hunters/a vadászok lőnek — lövik a vadászokat formájú szerkezeteknek mint hallott nyelvi tényeknek az előfordulása megelőzi a szerkezeti homonímia jelenségét, illetve a szerkezeti homonímia jelensége is a hallott nyelvi tények között van, megteremtve ezzel a gyerek számára a szerkezeti homonímia típusú nominalizáció és az e nominalizáció mögötti szerkezetek összefüggésének felismerhetőségét. Vagy: az angol kérdő inverzió szerkezetfüggő. Például:

*Memories will fade away.
Will memories fade away?
Memories of happiness will fade away.
*Of memories happiness will fade away?
Will memories of happiness fade away?*

A magyarban is van kérdő inverzió (szerkezetfüggőség), de a kérdő mondat szerkezete meg is egyezhet a kijelentő mondatéval — a különbség pusztán az eltérő intonációban van:

*János tud úszni.
Tud János úszni?
János nővére tud úszni.
*Nővére János tud úszni?
Tud János nővére úszni?
János nővére tud úszni?*

Az anyanyelv-elsajátítás során a gyerek a kérdő mondat generálásának különböző lehetőségeit tapasztalja meg, azaz megtanul helyesen kérdezni anyanyelvén. Ez az állítás nem ellentétes azzal, hogy a kérdő mondat generálása lehet szerkezetfüggő is, vagyis a kijelentő mondat elemszerkezetéhez képest nem lehet tetszőleges a kérdő mondat elemszerkezete. Minden nyelvre igaz, hogy bizonyos szerkezeteinek generálása függ más szerkezetek meglététől (lásd például a szerkezeti homonímia jelenségét), de ez az univerzális jellemzője az emberi nyelvnek — véleményem szerint — nem lehet valamilyen eleve adott, a konkrét nyelvektől független elv. Vagyis: nem születünk elvekkkel, de életünk során, ideértve természetesen az anyanyelv-elsajátítását is, képesek vagyunk összefüggéseket, törvényszerűségeket felismerni, elveket megfogalmazni. A generatív nyelvészet képviselőit talán az tévesztheti meg, hogy például a szerkezetfüggőség valóban univerzális jellemzője az emberi nyelvnek. Egy szerkezetnek, egy mondatnak kétségkívül nem lehet tetszőleges a formája, „nem lehet bárhogyan beszélni”. Ahogyan az építőmesternek a nyelven kívüli valóság diktálja a szerkezetfüggőségi viszonyokat, úgy az emberi nyelv kialakulása sem lehet független a valóság viszonyaitól. Nem véletlen, ha a nyelvben megjelenik például a tárgy kategóriája, amely feltételezi az ágens kategóriáját. Az aktív és a passzív szerkezetek közötti függőségi viszonyt azonban ismét csak nem egy eleve adott, a konkrét nyelvi nyersanyag megtapasztalását megelőző univerzális elv vezérli, hanem ez a függőségi viszony az anyanyelv-elsajátítás során, a hallott nyelvi tények tömegében ismerődik fel a gyerek számára.

Most rátérnék arra, hogyan látja az agykutató az agynak és a tudatnak a biológiai létezését. VIZI E. SZILVESZTER így vélekedik ezekről a bennünket, nyelvészeket döntően érdeklő kérdésekről: „Nincs két egyformán működő agy a világon. A mai napig nem született két egyformán gondolkodó ember. Neuronhálózatai segítségével agyunk a kognitív és nem-kognitív ingerekre nemcsak mechanikus válaszokat ad, hanem azokat érze-

lemmel, idő- és térbeli, valamint mennyiségi (tömeg) tulajdonságokkal ruházta fel. [...] Az agy különböző magvaiból [...] kiinduló különböző ingerületátvivő anyagot tartalmazó idegpályák [...] az egyén fejlődésének különböző fázisaiban idegzik be az agy egyes területeit, amelyeknek mértéke, kiterjedtsége, kapcsolata más idegekkel stb., a külvilági kognitív és nem-kognitív ingerek eltérő időpontban való jelentkezése és feldolgozásának eltérő volta miatt mindenkinél más és más. [...] Az agy működését lehet, sőt kell is a kémia és fizika jelenségei alapján vizsgálni, de a tudat ennél több még akkor is, ha — és ez biztos — létezéséhez kémiai és fizikai jelenségek jelenléte szükséges. [...] Az agykutatók megpróbálnak kémiai, fizikai történésekkel, valamint molekulár-biológiai módszerekkel magyarázatot találni a tudat keletkezésére, a lélek létezésére. Azonban minden esetben figyelembe kell vennünk a korlátokat, hogy egyelőre nagyon sok jelenségre nem tudunk kielégítő választ kapni, módszereink lehetőségei pedig korlátozottak. [...] Az egyénfejlődés során a külső és belső ingerek, amelyek a központi idegrendszert érik, mindenkinél eltérőek. Mivel ezek befolyásolják agyunk neuronhálózatának és kapcsolatrendszerének kialakulását, ezért már morfológiailag is mindenki eltérő cytoarchitektúrával rendelkezik. [...] az agy »hardvere« [...] minden egyes embernél más és más, sőt állandóan változik.” (VIZI E. SZILVESZTER, *Az agy és a tudat kapcsolata, digitális és analóg ingerületátvivő rendszerek: Magyar Tudomány 2001/10: 1158—60*). VIZI E. SZILVESZTER nem érinti tanulmányában az agy működését a nyelv vonatkozásában; a tudat és a nyelv közé ugyan nem tehetünk egyenlőségjelet, de valószínű, hogy az agykutatóknak a tudatra vonatkozó megállapításai a nyelvre is igazak lehetnek. É. KISS KATALIN idézi CHOMSKY egyik metaforáját: „az anyanyelvtudás már születéskor be van huzalozva az agyba, az anyanyelv-elsajátítás során csak a kapcsolásokat kell elvégezni”. (É. KISS i. m. 39.) VIZI E. SZILVESZTER szerint azonban az, hogy „az agy működése csak úgy képzelhető el, mint egy huzalozott rendszer, valószínűleg nem igaz.” (VIZI E. i. m. 1156.) Az agy kutatás eddigi eredményei tehát megerősítik azon érvélesemet, miszerint a nyelv a d e k v á t leírása csak a természettudomány eszközeivel, módszereivel lehetséges.

A filozófia vizsgálódási körébe mindig is beletartozott az agy működéséről, a tudatról és a nyelvről való elmélkedés. ALTRICHTER FERENC így összegzi a modern tudatfilozófia általános vélekedését a qualiáról, a tudatosság kvalitatív formájáról: „Egyesek [...] egyszerűen tagadják a qualia létezését, mások a reprezentációval azonosítják a tudatosság kvalitatív formáját, megint mások az agyi jelenségek hihetetlen komplexitásával magyarázzák a minőségi sajátosságok megjelenését, megint mások a kvantummechanikai hullámfüggvénynek a citoskeletális mikrocsovekben a gravitáció által előidézett kollapszusával magyarázzák a tudatosságot, megint mások a tudatosság elemi részecskéje, a pszichon bevezetését javasolják, és persze megint mások a hagyományos dualizmusban, az epifenomenalizmusban, a panpszichizmusban, vagy a teljesen szégyentelen idealizmusban vélik fellelni a probléma megoldását.” (ALTRICHTER FERENC, *A tudat két aspektusa: intencionalitás és qualia: Magyar Tudomány 2001/10: 1212*). A fentiekből kitűnik, hogy ma még nagy a bizonytalanság a tudat, a lélek és minden bizonnyal a nyelv fellelhetőségét illetően az agyban; a különböző szakterületek kutatóinak többsége általában nem hajlik arra, hogy végső magyarázatul a kauzalitásnak a mechanikus materialista felfogását tegye magáévá. ALTRICHTER FERENC szerint „valami olyan alapvető, másra visszavezethetetlen fizikai sajátosságot fogunk felfedezni, amelynek alapján [...] a szubjektív és az objektív megközelítés jelenleg tátongó szakadékát is át tudjuk majd hidalni.” (ALTRICHTER i. m. 1213).

Befejezésül térjünk vissza az előadás alapjául szolgáló kérdéshez: társadalomtudomány vagy természettudomány? Úgy gondolom, hogy a nyelvészetben a döntő áttörést a természettudományos fordulattól várhatjuk. A generatív nyelvészet nem természettu-

domány, bár érthető, ha azzá szeretne válni. A nyelv leírásában a természettudományos fordulat talán nem is várat magára sokáig: az Amerikai Egyesült Államokban már elkészítették az első, ha nem is teljes emberi géntérképet. A genetikára vár annak bizonyítása vagy cáfolata, hogy létezik-e a „nyelvi gén”. Ezen túlmenően: egyedül a természettudománynak van lehetősége arra, hogy meghatározza a *language* mibenlétét. Gondoljon mindenki arra, hogy a *language*-ről adekvát módon számot adni annyit tesz, hogy képesek leszünk meghatározni például a feltételezett mentális lexikon mibenlétét, mindenféle beszédtevékenységtől mentesen, a kísérleti alanyt, mondjuk, alvás közben vizsgálva. Ez nem a *language* — *parole* viszony tagadását jelenti, hanem az eddigi — megítélesem szerint — kizárólagos *parole*-nyelvészet mellé a természettudományos értelemben vett *language*-nyelvészet felsorakoztatását. Beláthatjuk, hogy a társadalomtudomány alapján álló nyelvelméleteknek ma már világosan megrajzolhatóak a határai.

GECSÓ TAMÁS

The frontier zone of linguistics: science or scholarship?

The author raises the issue of whether language description belongs with the humanities or the (natural) sciences. Granting that linguistic research combines aspects of both general areas of knowledge, the author unambiguously assigns the linguistics of the future to the realm of sciences. However, for that to come true, a paradigm shift would be needed whereby linguists would be able to rely on the results of e.g. modern genetics and brain research to a much larger extent than today. Thereby mental endowments and processes could be described more exactly and it would become possible to define innate vs. acquired components of the linguistic faculties. The author argues that, in terms of its methods and partly even of its theories, linguistics up to the 20th century, including generative linguistics (despite all self-definitions and declarations to the contrary), should still be assigned to the humanities.

TAMÁS GECSÓ